

куши, // Як ними бенкет поденькуєш // І в буркоті закендюють... // З жаху на лоб поочать лізи, // В душі біжак проморозить [81, с. 258].

Багате мовлення Юрія Клена і на розмовно-просторічну лексику. **Розмовна лексика** використовується автором для ширшого самовираження мовця, створює ефект невимушеності, простоти і певної експресивності, встановлює своєрідний контакт з читачем, вводячи в атмосферу довірливої розмови, наприклад: „Поглянь: он проти сонця над горою // Шумить береза молода, // І у траві спокійною ступою // Чвалає мирна череда” [81, с. 312]; „Весни кільчилися надії квітом” [81, с. 105]; іноді за її допомогою поет висловлює співчутливе ставлення до своїх героїв, наприклад: „Були страшні ті небораки – // Сама лиш шкіра й кістяки” [81, с. 254]; надає висловленому колориту легкої іронії, свідомого зниження пафосу; аж до комічно-сатиричного враження, наприклад: „Як милиці припасували, // Зп’ялись ми й пошкандибали” [81, с. 262]; „Струснімо порох з наших лахів: // Чкурнімо далі, мов факір!” [81, с. 269].

Просторіччя використовуються здебільшого для мовленнєвої характеристики дійових осіб, а також для створення колориту невимушеності, живої розмовності, дуже часто з метою комічного увиразнення мовлення, наприклад: „Ота залайстра клята і страшна” [81, с. 278]; „Квітів вонь” [81, с. 38]; „Всесвітній кавардак” [81, с. 315]; „А трясця би тебе трусила!” [81, с. 259]; „Щоб добре справу розкумекаць, // Рушаймо далі у простір” [81, с. 257].

Термінологізми вживаються автором з метою створення необхідного колориту зображуваної епохи, описів, навіть пейзажів і портретів, як поштовх до створення образів. Нейтральні, беземоційні за своєю природою, у тексті вони набувають емоційно-експресивного ефекту завдяки більшій чи меншій екзотичності звучання для вуха пересічного читача або завдяки контрасту, що виникає між ними та узвичаєними словами, що їх оточують, наприклад: „Град розжеевчених болідів” [81, с. 189]; „Стрункий ампір” [81, с. 156]; „Колон акантом не вінчали” [81, с. 103]; „Допустився ти верлібру” [81, с. 190].

З метою створення сатиричного враження Юрій Клен використовує **канцеляризми**, наприклад: „Як досі ти ще не здобув патенту // На досконалий світ, то чорт із ним!” [81, с. 311]; „Ті резолюції – єдиний крик, // Що винен тут невикритий шкідник” [81, с. 126].

Художня функція **поетизмів** у мовленні Юрія Клена полягає у посиленні патетики вірша, його піднесеного, урочистого пафосу або ж, навпаки, у пом’якшенні та інтимізації його ліричного настрою. Найчастіше це закріплені традиціями поетичного вживання такі форми, як: а) старослов’янські (чоло, злото, уста, десниця), наприклад: „До вуст твоїх вона уста схилила” [81, с. 36]; „Юнаки // вронили вінками уквітчані чола” [81, с. 38]; б) індивідуально-авторські неологізми, що є свого роду поетичною цитатою (синь, осяйний, криця, голубін), наприклад: „І кликав Рильський в сині далі” [81, с. 110]; в) народнописанні звороти – найчастіше прийоми, що утворюють слова ласки, пестощів або, навпаки, зневаги, які набувають свого експресивно-емоційного забарвлення завдяки різним суфіксам, наприклад: „І тільки Смак <...> мене за рученьку <...> вів у життя” [81, с. 47]; „Так тихесенько б’ється // бідне серце землі” [81, с. 331]; „Барвісто, як дитиноньку весна, // Його дозорець лайкою квітчає” [81, с. 224].

Отже, лексична система Юрія Клена характеризується використанням різних груп лексики як за походженням (народнорозмовна, просторічна, старослов’янська, діалектна, запозичена), так і за тривалістю перебування та місцем у мовній системі (архаїчна, індивідуально-авторська, історично та культурно маркована). Рідковживані архаїзми, оригінальні авторські неологізми, синонімічні ряди, поетичні афоризми наділені значними потенційними можливостями, вони не тільки збагачують мовну палітру твору, надаючи їй неповторного звучання, але й дозволяють з максимальною точністю відтворити те чи інше явище, характер персонажів. Глибока обізнаність поета зі світовою літературою і філософією, ґрунтовна робота над словом відобразились у художньому мовленні Юрія Клена, збагативши його лексику іншомовного походження. Митець підбирає слова, котрі створюють своєрідний колорит мовлення, передають експресію, виражають оцінчне ставлення автора до зображуваного світу. Деякі словесні формули мають характер авторських узагальнень і здатні функціонувати поза текстами поезій, увійшовши в арсенал крилатих висловів.

Джерела і література

1. Білоус П. В. Теорія літератури / Курс лекцій. – Житомир, 2002. – 91 с.
2. Клен Юрій. Вибране. – К.: Дніпро, 1991. – 445 с.
3. Коваль А. П. Практична стилістика сучасної української мови: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 1987. – 348 с.
4. Ковальов В. П. Виразальні засоби українського художнього мовлення. – Херсон, 1991. – 125 с.

Масликова О.С.

СКЛАД ФІЛОЛОГІЧНИХ ТЕРМІНІВ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО З ПОГЛЯДУ ЇХ ПОХОДЖЕННЯ

Досліджуючи філологічні терміни та номенклатури, уживані М. Грушевським, виявляємо й таку якісну особливість терміносистеми дослідника як її неоднорідність з погляду походження. Обстеження термінологіки з цього погляду актуалізує і виявлення внутрішньонаукових і внутрішньомовних чинників історичного процесу формування філологічної лексики; взаємодії власних і чужомовних лексичних, словотворчих і фонетико-морфологічних елементів.

З погляду походження терміни, вжиті М. Грушевським, неоднорідні. Є підстави виділити такі групи:

1. Давні традиційні для східнослов’янських мов іншомовні інтернаціональні терміни: *автор, антологія, апокриф, апракос, візія, драма, гекзаметр, гімн, граматики, діалог, епітет, інтермедія, кондак, легенда, література, міф, орація, форма, публіцист, поезія, рима, сатира, строфа, стиль, том, фабула, цезура, ямб* та ін.
2. Давні українські терміни на зразок: *образ, повість, письмо, запис* тощо.

3. Власне українські термінологічні утворення переважно ХІХ століття: *зміст, оповідання, передмова, твір* тощо.

4. Терміни, що позначають специфічні літературно-фольклорні явища української та ін. слов'янських мов: *билина, дума, кобзар, колядка, коломийка, переказ, щедрівка* тощо.

5. Іншомовні терміни без перекладу на зразок: *byrlesque* тощо.

6. Терміни-кальки: *післямова* ← епілог; *життєпис* ← біографія; *рукопис* ← манускрипт.

Терміни слов'янського походження

Серед термінів слов'янського походження переважають такі, що увійшли до тематичної групи "терміни для називання творів усної народної творчості": *пісня, прислів'я, повір'я, сказання*, а також терміносполуки, вживані з прикметниками *слов'янські, українські, усні*, як-от: *слов'янська казка, слов'янська мова, українська казка, українська усна творчість, українські думи, усне оповідання, усний переказ, усний твір*.

Серед досліджуваних окремо виділяємо терміносполуки із тематичної групи „терміни для називання науки про усну народну творчість та сукупність творів”: *народна творчість, словесна творчість, усна словесність, усна творчість, українська усна творчість* тощо.

Загалом же спільна для російської й української мови терміни в працях М. Грушевського мають у більшості випадків, характерне для сучасної української мови фонетико-морфологічне оформлення і представлені такими тематичними групами:

– терміни для називання різновидів художніх творів: *писання і писання, повість, письмо, начерк, переробка і перерібка, поучення, посланіє і послання*;

– терміни для називання композиційних елементів художніх творів: *глава, розділ, оглав, заспів, заголовок, припис, зарис, виринок і уринок, і приписка, примітка, закінчення*;

– терміни, пов'язані з аналізом художніх творів: *образ, герої* (твору), *дія* (у творі);

– терміни, пов'язані з редакційно-видавничою діяльністю: *стаття, статейка, замітка, книга, рукопис, збірник, звод, печатарство*.

Аналізований матеріал дозволяє зробити висновок про те, що

М. Грушевський із груп лексем, спільних для російської та української мов, послуговувався лексемами, що мають українське фонетичне оформлення (звод, збірник, дотримання чергувань о, е з і в корені слів, подовження приголосних: *писання, послання, закінчення*). Учений поступово переходив до вживання лексеми *уринок* у сучасній фонетико-морфологічній формі на відміну від існуючих варіантів 80-90-х років *вринок, виринок*. Уникає

Михайло Грушевський і термінів типу *голова* (*глава*), *стрічка* (*рядок*), *дневник* (*щоденник*) [4: 42; 5: 28], які наявні, наприклад, у працях М. Драгоманова, але зараз не вживаються. Проте із ряду термінів *рядок, строка, строфа* вчений найчастіше звертається до терміна *строфа*, який, на нашу думку, можна віднести до тих термінів, що використовувалися в період становлення українського літературознавства і паралельно функціонували з українськими відповідниками, поки не набули ознак внутрішньосистемних мовних елементів. Свідченням цього є і давньоукраїнська традиція вживання грецького терміна *стих* [2: 27,32,159], що перестав послідовно використовуватися в українській мові лише в 20-х роках ХХ ст. [9: 42, 47].

Власне українськими є терміни на позначення літератури і діячів літератури: *письменник, письменство, діяч, перекладчик*; терміни на позначення різновидів творів: *писання, твір, байка, переклад, оповідання, жарт, співомова*; терміни, що вказують на композиційні елементи твору: *вступ, вступне слово, передмова, вибірка, витяг*; терміни, пов'язані з аналізом стилістики художніх творів: *оброблення, зміст, вираз*.

Поряд з власне українськими термінами (напр. *читач*) у творах Михайла Грушевського є і такі, що становлять російські фонетико-морфологічні варіанти: *читатель*. "Але від нього не маємо чи не знаємо досі якихось більших віршованих творів, а самі невеликі, переважно «епіграми та клейноти», чотиривірши, часом трохи більше – як дванадцятистрофна вірша на герб Долматів 1624, або віршована передмова до **читателя** в акафістах" [1: 86].

Українськими є у творах М. Грушевського й деякі терміни із редакційно-видавничої справи: *видання, видавець, збірка, примірник, книгар, книголюбець, книжник, лист, надрукувати, відзова, дописка, доповнення*. Терміни із терміноелементом "пис" вживаються іноді у формі чоловічого і жіночого роду в одному і тому ж контексті, як-от: *часопис – часопись, запис, запись*. Проте лексикологічний аналіз таких слів показує подальшу орієнтацію вченого на форму чоловічого роду, що успадкувала й сучасна мовна практика. Так, термін *запис* у вченого фіксуємо 150 разів, а *запись* – лише 2 рази.

Помітне місце серед власне українських термінологічних утворень посідають слова для називання:

а) філологів-дослідників, філологів-практиків із суфіксом -ач- типу *оповідач* (у творі) *перекладач, переписувач, укладач* (збірки пісень), гіперонімом для яких є термін *діяч*;

б) різновидів творів усної народної творчості: *переказ, прислів'я, казка, голосіння, приповідка, утвір, притча*.

Серед фольклористичних термінів виділяється група слів, які відбивають специфічні літературно-фольклорні явища українського фольклору: *колядка, дума, щедрівка, гаївка, коляда, коломийка*, а також сполуки типу: *колядковий репертуар, колядкові величання, колядницьке оповідання, волочобна пісня* та ін.

Терміни інтернаціонального походження

На кінець ХІХ – початок ХХ століття припадає найбільш інтенсивне збагачення словникового складу української літературної мови запозиченою лексикою: в українську літературну мову ввійшли й утвердилися в ній найважливіші слова-інтернаціоналізми на позначення головних понять політики, науки, літератури, мистецтва [7: 76].

Значну частину філологічної термінології М. Грушевського становлять давні іншомовні терміни, які стали інтернаціональними. Це чи не найбільша група слів, запозичених з грецької, латинської, французької, менше – німецької, італійської, іспанської, арабської мов. Майже всі вони вживаються в сучасному літературознавстві, мовознавстві, фольклористиці та відіграють важливу роль у терміносистемі цих галузей наук.

Вони з погляду історії мови розглядаються як «міжмовні синоніми» і репрезентують мовно-термінологічну основу літературознавства як інтернаціональної науки, що має давню історію. На період діяльності М. Грушевського це був науковий фонд, адаптований в українській мові з погляду фонетики й морфології. Наприклад, терміни для називання літератури як мистецтва слова: *белетристика* (фр. belles lettres), *література* (лат. literatura) та ін. Терміни інтернаціонального походження – це переважно грецизми (*азіографія, стих, критика*), латинізм (*література*), які в більшості випадків давно адаптувалися до граматичних законів української мови. Деякі з цих термінів називають літературні напрямки і течії. Вони представлені абстрактними іменниками латинського (*школа*), грецького (*метод*), французького (*романтизм*) походження.

Помітною структурною особливістю цих термінів є вживання греко-латинського афікса –ізм, як-от: *реалізм*. Відповідного афікса –ізм нами не зафіксовано. Серед термінів на позначення діячів літератури наявні грецизми (*поет, біограф, лірик* тощо), літинізми (*автор, літератор* тощо), францизм (*белетрист*), які в сучасному літературознавстві мають таке ж фонетико-морфологічне оформлення.

Серед термінів інтернаціонального походження значне місце посідають терміни для називання різновидів художніх творів, тропів і віршових розмірів грецького (*псалом, поема, панегірик, гімн, монолог, комедія, гекзаметр, епітет, метафора* тощо), латинського (*проза, інтермедія, акт, трактат, ікт, інвектива* тощо), французького (*етюд, балада, водевіль, роман, мемуари* тощо), іспанського (*глоса*) походження, а також терміни з інших мов, що закріпилися в сучасному літературознавстві й мовознавстві (*сага, скоморохи, супліка, шутри* та ін.).

Часто вживаними в цій групі є терміни із грецьким елементом –і (я), наприклад: *пародія, поезія, трагедія, реляція, орація, комедія, інсинуація* та ін. В адаптованому до сучасної фонетико-морфологічної системи вигляді вживає Михайло Грушевський грецизми: *епізод, епілог, епіграф*, латинізми: *композиція, сценка*, францизми: *сюжет, куплет*, італізм *фінал*, що є термінами на позначення композиційних елементів. Грецизми (*ліризм, тема, анекдот, аналіз, характер, хорей, ямб, поема* та ін.) переважають над латинізмами (*форма, фігура, фабула, сатира* тощо), францизмами (*ідея, манера, мотив, тип, ідеал* тощо) в тематичній групі, що пов'язана з аналізом художніх творів.

Греко-латинський елемент –і (я) переважає над моделями із суфіксом –ізм: *алегорія, іронія, еволюція, антологія* (всього біля 50 термінів); *комізм, реалізм, ліризм* (лише 3 терміни у творах М. Грушевський редакційно-видавничій термінології М. Грушевський послуговувався грецизмами (*хроніка, енциклопедія, монографія, бібліографія* тощо), латинізмами (*цензура, текст, публіцист, манускрипт, копія, екземпляр* тощо), що вже були відомі до середини XIX ст., а також засвоєними з французької мови у зв'язку з активним розвитком видавничої справи в другій половині XIX ст.: *брошура, журнал, мініатюра, преса, редактор, серія*.

Терміни іншомовного (не інтернаціонального) походження

Серед іншомовних слів-неінтернаціоналізмів у М. Грушевського фіксуємо такі, що в кінці XIX – на початку XX ст. найактивніше запозичувалися через посередництво польської мови: *літерат, співанка* (див. польське *literat, spiewanka*), є також іншомовні терміни, які вживались ученим без транскрибування українською мовою. Напр.: *burlesque*. Окремі іншомовні терміни (не інтернаціональні) відрізняються від сучасних їх відповідників деякими фонетико-морфологічними особливостями, що, зрозуміло, свідчить про удосконалення філологічної терміносистеми в XX ст. Проте в будь-якому випадку терміни-інтернаціоналізми й іншомовні неінтернаціональні терміни на українському мовному ґрунті іноді сприймаються “як похідні слова з необґрунтованою, неясною внутрішньою формою” [8: 24].

У працях вченого зафіксовано й термінологічні одиниці “гібридного” словотвірного типу. Це, наприклад, поєднання латинської основи та українських суфіксів: (*віршування, віршар*), чи поєднання власне українського кореня й російського суфікса: *читатель*; або ж поєднання спільнослов'янського кореня й українського суфікса: -ар (*книгар, писар*). Одиниці “гібридного” типу найчастіше функціонують у словосполученнях. За лексико-генетичною характеристикою стрижневого компонента розрізняємо такі найуживаніші терміносполуки:

а) **греко-східнослов'янські**: *стих народний, стих побожний, комедія українська, епос народний; поезія великоруська, стих малоруський;*

б) **латино-східнослов'янські**: *легенда усна, текст словесний, текст пісенний, копія українська; фабула оповідання, форма стихотворна; латино-іншомовні* (латино-німецькі, латино-французькі): *трактат апологетичний, трактат полемічний, варіант тексту, текст автентичний, школа літературна;*

в) **італо-східнослов'янські**: *новела народна;*

г) **східнослов'янсько-українські**: *билина великоруська, пісня забавна, пісня галицька, пісня обжиночна, пісня про кохання, словесність народна; східнослов'янсько-іншомовні: *пісня лірична, поезія германська, поезія скандинавська* тощо;*

г) **українсько-іншомовні**: *плачі антифонні, плачі солові, діяч літературний, казка фантастична, казка-новела; українсько-східнослов'янські: *збірник народних пісень, зміст оповідання;**

д) **франко-слов'янські**: *мотив повісті, романтичний твір, белетристичний твір.*

Серед визначених типів терміносполучень у творах М. Грушевського переважають такі, в яких у ролі прикметникового компонента виступають лексеми *літературний, великоруський, український*. Цим підкреслюється не лише галузь діяльності вченого, але й проблемне спрямування його літературних розвідок. Найчастіше в ролі прикметникового компонента в терміносполуках вживається М. Грушевським прикметник *літературний* (понад 270 слововживань). Прикметники *великоруський* (15 разів), *український* засвідчено нами близько 20 разів.

За ступенем семантичної валентності компонентів розрізняємо розкладні, що становлять більшу кількість термінів-словосполучень на зразок: *текст пісенний, герой головний, оповідання анонімні, тема апокрифічна, видання періодичне* тощо; та нерозкладні: *передне слово, красне письменство, народна інтерпретація, натуралістичний образ, писання літературне* тощо.

Найчастіше у творах М. Грушевського функціонують моделі простого двочленного словосполучення, які є базою для утворення багатокомпонентних термінів-словосполучень, що вживаються рідко, як-от: *без-*

іменні притчі, нерівноскладовий рецитований ритм, українська народна казка. Такі багатокомпонентні структури фігурують як описові номенклатури.

Поряд з лексемами іншомовного походження у філологічній спадщині

М. Грушевського фіксуємо й терміни, утворені шляхом калькування, одним із способів відтворення іншомовних слів засобами рідної мови. Під калькуванням розуміють копіювання іншомовного слова за допомогою свого, незапозиченого матеріалу, тобто поморфемний переклад іншомовного слова [3: 230].

У працях М. Грушевського нами засвідчено лише декілька термінів-кальок, що відображають період становлення української філологічної термінології. Ці іншомовні та кальковані лексеми знаходяться в синонімічних відношеннях і можуть різнитися не лише стилістичною маркованістю, а й навіть семантичними відтінками [6: 48-64]. Наприклад: *післямова* ← *епілог*, *життєпис* ← *біографія*, *рукопись* ← *манускрипт*.

У зв'язку з паралельним вживанням термінів *вірш* і *стих* утворилися кальки із другим смисловим терміноелементом -роб-, -твор- для називання "бездарних поетів": *віршороб*, *віршотворець*.

Загалом же калькування й використання іншомовних термінів без транскрибування нехарактерне для слововживання Михайла Грушевського.

Висновки

1. Значну частину філологічної термінології в працях М. Грушевського складають греко-латинські інтернаціональні терміни, терміни, які мають однакове (або майже однакове) фонетико-морфологічне оформлення в українській і російській мовах, і власне українські терміноназви. Активністю відзначається аналітико-синтаксичний спосіб творення термінів. Для окремих термінологічних одиниць характерним є спосіб творення за допомогою суфіксації з національною маркованістю. Базою для творення цих терміногруп стала давньоукраїнська, латинська й давньогрецька, рідше – французька, польська, іспанська, італійська, німецька мови. Таким чином, у вченого гармонійно співіснують елементи рідної, споріднених мов і традиційні інтернаціональні терміни й терміноелементи.

2. З кількісного погляду показник уживання філологічних термінів

М. Грушевського є досить високим (враховуючи й похідні терміноутворення, які несуть своє навантаження). Так, якщо провести огляд терміновживань іншими визначними діячами, то виявляється, що в філологічних працях М. Грушевського їх найбільше. Якщо у творах І. Котляревського засвідчено 50 філологічних термінів, у творах Г.Ф. Квітки-Основ'яненка ще понад 40, яких немає у І. Котляревського; у Т. Шевченка – 120 [10: 112-113], у М. Драгоманова – 900 [2: 184], у І. Франка понад 1500, то в працях

М. Грушевського – понад 2500 термінів і терміносполук.

3. Учений мав великий вплив на утвердження національної термінології. Він був послідовним у вживанні тих чи інших філологічних термінів. Лише інколи при вживанні термінів простежуються випадки полісемії чи синонімічного вживання окремих слів, тільки деякі терміни мають відмінності у роді (*часотись*, *рукопись*); рідко зустрічаються паралельні морфологічні й словотвірні варіанти (*вірш* – *вірша*, *повість* – *повістка*) чи російські відповідники до українських термінів (*двовірш* – *двостих* і под.)

4. Термінологія М. Грушевського характеризується фонетико-морфологічними нормами дуже близькими до сучасних. Отже, вчений мав вагомий вплив і на вироблення лексико-семантичних норм української терміносистеми.

Філологічні терміни в працях вченого становлять єдину складну систему, в якій простежуються чіткі гіперо-гіпонімічні відношення. Понад 80% вживаних ним термінів увійшли в сучасну мовну практику без змін.

Джерела та література

1. Грушевський Михайло. Історія української літератури. – К.: Либідь, 1996. – Том 6, книга 1.
2. Деркач В.В. Словник філологічних термінів Михайла Драгоманова. – Кременчук, 2000. – 186 с.
3. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства. – К., 2001. – 367 с.
4. Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская / Підг. текстів пам'яток і вступ. ст. В.В. Німчука. – К.: Наук. думка, 1964. – 259 с.
5. Лексикос славеноросський Памви Беринди / Підгот. тексту і вступ. стаття В.В. Німчука. Надруковано з вид. 1627 р. фотомеханічним способом. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 272 с.
6. Молодец В.Н. Особенности русско-немецкого словаря фонетических терминов // Термин и слово. – Горький: Изд-во Горьк. ун-та, 1980. – С. 48-64.
7. Муромцева О.Г. Развитие лексики украинской литературной речи во второй половине XIX – на початку XX ст. – Харків: Вища школа, 1985. – 152 с.
8. Панько Т.І. Нація і мова в системі поглядів М. Драгоманова і М. Грушевського: Текст лекцій. – Львів, 1991. – 24 с.
9. Пінчук С.П., Регушевський Є.С. Словник літературознавчих термінів Івана Франка. – К.: Наук. думка, 1966. – 271 с.
10. Регушевський Є.С. Роль Т.Г. Шевченка в утвердженні в сучасній українській мові літературознавчої термінології // Шевченко і розвиток мов країн соціалістичної співдружності: Тези доп. і повід. респ. наук. конф. – К., 1989. – С. 112 – 113.

Шевчук Т.С.

МИФОЛОГЕМА КНИГИ В РОМАНЕ Т. ТОЛСТОЙ «КЫСЬ»

Проза Т. Толстой является предметом пристального внимания литературоведов СНГ, посвятивших изучению ее творчества многочисленные работы [1], [2], [3], [4], [5]. Роман «Кысь» (2000), получивший широ-